

**ALBAYRAK GAZETESİ'NE GÖRE KARS VE İĞDIR'DA TÜRK
ERMENİ SAVAŞI (1919-1920)****TURKISH-ARMENIAN WAR IN KARS AND İĞDIR, ACCORDING TO
ALBAYRAK NEWSPAPER (1919-1920)****Yasin ERCİLSİN *****Öz****Article Info**

Kars ve İğdir coğrafyası stratejik öneminden dolayı birçok milletin hâkimiyet mücadelesine sahne oldu. Bölgede en son yaşanan kanlı savaşlardan biri de Türk-Ermeni Savaşı idi. Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetiminde üretken milletlerden biri olan Ermeniler, 19. yüzyılda milliyetçilik akımının da etkisi ile Kafkasya ve Anadolu'da hâkimiyet kurmak istediler. Fakat başarısız oldular. Emperyalizm destekli Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı'ndaki isyanı kanlı bir şekilde neticelendi. Ermeni Hükümeti, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin ardından Anadolu ve Kafkasya'da Müslüman katliamına yeniden başladı. Ermeni çetelerin yürüttüğü katliamdan en çok etkilenen bölgelerden biri de Kars ve İğdir idi. Kazım Karabekir Paşa komutasındaki 15. Kolordu 28 Eylül 1920'de başlattığı askeri harekâtının neticesinde Kars ve İğdir çevresinde Türk hâkimiyetini sağladı. Bu çalışmanın amacı Kars ve İğdir coğrafyasındaki askeri ve siyasi olayların Albayrak gazetesine yansımalarını arşiv belgeleri ile birlikte incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Türk-Ermeni Savaşı, Kars, İğdir.

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi:17/03/2024

Kabul Tarihi: 24/05/2024

Atf

Ercilsin, Y. (2024). Albayrak Gazetesi'ne Göre Kars Ve İğdir'da Türk Ermeni Savaşı (1919-1920). *Anasay* 28, 70-87.

Abstract**Research Article**

Kars and İğdir geography witnessed the struggle for dominance of many nations due to its strategic importance. One of the last bloody wars in the region was the Turkish-Armenian War. Armenians, one of the productive nations under the rule of the Ottoman Empire, wanted to establish dominance in the Caucasus and Anatolia under the influence of the nationalist movement in the 19th century. But they failed. The rebellion of Armenians supported by imperialism in the First World War ended in bloodshed. After the Armistice of Mudros signed on October 30, 1918, the Armenian government resumed the massacre of Muslims in Anatolia and the Caucasus. One of the regions most affected by the massacre carried out by Armenian gangs was Kars and İğdir. As a result of the military operation launched by the 15th Corps under the command of Kazım Karabekir Pasha on September 28, 1920, Turkish sovereignty was established around Kars and İğdir. The aim of this study is to examine the

Received: 17/03/2024

Accepted: 24/05/2024

Cite this article as:

Ercilsin, Y. (2024). Turkish-Armenian War in Kars and İğdir, According to Albayrak Newspaper (1919-1920). *Anasay* 28, 70-87.

*Dr. Arş. Gör. İğdir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, yasin.ercilsin@igdir.edu.tr

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-2090-4237>.

reflections of military and political events in the geography of Kars and Iğdır on the Albayrak newspaper, together with archive documents.

Keywords: Turkish-Armenian War, Kars, Iğdır.

EXTENDED ABSTRACT

Turks and Armenians are two nations that have lived together in Anatolia and the Caucasus for centuries. They continued their existence in peace for hundreds of years, especially under the Ottoman Empire. However, with the influence of the nationalism movement that started in the 19th century, the Armenians, whose nationalization process accelerated, started to fight against the Turks in Anatolia and the Caucasus with the support of the imperialist states. Armenians, Sultan II. Although they cooperated with the Committee of Union and Progress against Abdulhamid, they continued their separatist policies after the re-declaration of the Constitutional Monarchy. Armenians, who carried out their most sensational actions in the Ottoman lands by assassinating Sultan Abdulhamid II in 1905, had the opportunity to be represented in the Ottoman Parliament after the declaration of the Constitutional Monarchy. However, Turkish-Armenian relations came to an end completely in the First World War. Because the Armenian gangs that acted together with the Russian and French troops in the First World War, on the other hand, continued to support the rebellion attempts in the Ottoman lands. The Union and Progress administration, which activated the Dispatch and Settlement Law, migrated the Armenians to regions that would not pose a danger.

The Armistice of Mudros was signed between the Ottoman Empire, which was defeated in the First World War, and the victorious states on October 30, 1918. Following the Armistice of Mudros, the occupations of imperialist states began in the lands governed by the Ottoman Empire. Armenian gangs acting together with the imperialist states started the massacre of Muslims. One of the regions where Muslims were massacred was the region of Kars and Iğdır.

Ottoman troops withdrew from the surroundings of Kars and Iğdır after the Armistice of Mudros. However, the Ottoman Empire supported the establishment of local governments in the Kars and Iğdır geography. Local governments, which could not develop a strong enough management approach, united under the name of the South West Caucasus Government. The South West Caucasus Government, which was established in January 1919 under the leadership of Cihangirzade İbrahim Bey, was destroyed by the British in April 1919. Members of the government were arrested by the British and taken to Batumi and then to Malta. Armenian gangs, supported by the British, started ethnic massacres in the Kars and Iğdır regions. Armenian gangs massacred Muslims in settlements and villages such as Kars, Iğdır, Kağızman, Sarıkamış, Kulp (Tuzluca), and Digor. According to the Albayrak newspaper and archive documents we used in our study, the massacre around Kars and Iğdır continued for years. The opening of mass graves in the regions where these massacres took place continued until recently. Mass graves were excavated and unearthed in many regions such as Obaköy, Gedikli, Hakmehmet villages of Iğdır and Kaloköy (Derecik) and Subatan of Kars. Armenians wanted to pull the Kurdish tribes in the region with them during the massacre of the Muslim population around Kars and Iğdır. However, due to their Muslim identity, the Kurds did not respond positively to the Armenian Government's calls.

As a result of all this information, it is understood that the Armenian Government could not establish dominance in the geography of Kars and Iğdır. Because Armenian gangs not only massacred the Muslim population in the region, they also endangered the lives of many different nations. They also took many valuable belongings and money from the Molokan and Greeks who were settled in Kars and its surroundings by the Tsarist Russian administration after the 1877-1878 Ottoman-Russian war. Because the Greeks and Molokans supported the Southwestern Caucasus Government established in the region and showed that they could live together with the

Turks. After the Armenian Government captured Kars and Iğdır, the Greeks in the region migrated to the city of Batumi on the Black Sea coast, and the Molokans migrated to the regions under the control of Russia or Turkish troops in. Following the Eastern Peoples' Congress held in Baku between 1-7 September 1920, an alliance was established between the Bolsheviks and the Turks. This alliance did not give the Armenian Government the opportunity to act further in the Caucasus and Anatolia. As a result, after the alliance was established between the Bolsheviks and the Turks, Turkish troops under the command of Kazım Karabekir Pasha liberated Sarıkamış and Kağızman on September 28, 1920. Kars was liberated on 30 October 1920, and Iğdır was liberated on 14 November 1920. With the Treaty of Gyumri signed between Armenians and Turks on December 3, 1920, the war ended and today's borders were determined.

Giriş

Milliyetçilik çağı olarak adlandırılan 19. yüzyıldaki imparatorluklar milliyetçi düşüncenin etkisi ile sarsılmaya başladı. Birçok ulusu bünyesinde barındıran Osmanlı İmparatorluğu da özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren milliyetçilik akımının etrafında büyüyen isyanlar ile karşılaştı. Milletleşme sürecini hızlıca tamamlayan Sırp, Rum, Makedon ve Bulgarlar buldukları toprakları Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savunabilecek güce ulaştı ve neticede devlet kurabildiler (Gruev, Garvanov, Sarafov, Tatarçev&Petrov, 2021, ss.142-146). Ancak Ermeniler milletleşme sürecini geç tamamladı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan toprak koparabilecek güce hiçbir zaman erişemedi. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucu unsuru Türklerin elindeki son topraklar olan Anadolu'da, Ermeniler çoğunluk sağlayamadılar (Kaçaznuni, 2020, s.69). Ancak yoğun bir şekilde mücadelelerine devam ettiler. Taşnak'ın başını çektiği Ermeni çeteler en dikkat çeken eylemini 21 Temmuz 1905'te Sultan II. Abdülhamid'e karşı suikast düzenleyerek gerçekleştirdiler (Engin, 1995, s. 417).

Ermeniler, II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Osmanlı Mebusan Meclisi'nde temsil hakkı kazandılar. Ancak Meşrutiyetin ilan süreci ve sonrasında Ermeni devrimci yapıların idari sistem ile kurdukları ilişkiler Balkan Savaşları ve ardından Birinci Dünya Savaşı'nda akamete uğradı. Birinci Dünya Savaşı'nda tehlike olarak görülen cephe gerisindeki Ermeniler "*Sevk ve İskân Kanunu*" çerçevesinde belirlenen bölgelere göç ettirildiler (Çaykıran, 2019, s.118). Bu süreçte Ermeni çeteler Kafkasya, Balkanlar ve Kilikya'da Osmanlı İmparatorluğu'na karşı mücadelelerini sürdürdüler (Yıldırım, 2014, s. 88). Özellikle Kafkas Cephesi'nde Rus ordusunun içinde faaliyet gösteren Ermeni birlikleri 1917 Bolşevik Devrimi'nin ardından Van, Erzurum ve Trabzon'a kadar Rusların işgal ettiği sahadan çekilmesini fırsat bilerek bölgeyi kontrol etmek istediler. Fakat 18 Aralık 1917'de imzalanan Erzincan Mütarekesi'nin ardından Osmanlı ordusu ileri harekâta başladı (Tekir, 2021, s. 601). Rusların boşalttığı bölgelerde Türk hâkimiyeti tesis edildi (Erdoğan, 2007, ss. 128-130).

Birinci Dünya Savaşı'ndan Osmanlı İmparatorluğu mağlup olarak ayrıldı. Neticede Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile Anadolu'da işgaller başladı. Osmanlı ordusu Elviye-i Selase'den çekilirken bölgede yerel (şura) hükümetlerin kurulmasını destekledi (Tanör, 2022, s.100). Fakat Cihangirzade İbrahim Bey başkanlığında Kars merkezli kurulan Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti 12/13 Nisan 1919'da İngilizler tarafından dağıtıldı ve tutuklanan hükümet üyeleri Malta'ya sürgüne gönderildi (Gökdemir, 1998, ss.90-96; Kırzioğlu, 1993, ss.102-103). Anadolu'daki Millî Mücadele ve Sovyet Rusya arasındaki bağlantıyı engellemek isteyen İngiltere, bölgede kurmayı planladığı "*Kafkas Seddi*" projesini hayata geçirmeye başladı (Bozkurt, 2021, ss.154-155).

İngilizler Gürcistan'da Menşevikleri desteklerken Kars ve Iğdır'da Taşnak çetelerini kullanmaktaydı (Öksüz & Köse 2015, ss.27-28). Bölgede gücü eline geçiren Ermeni çeteler, Müslüman katliam ve kıyımına başladı (Karagöz, 2023, ss.100-103). 1918'den 1920 sonbaharına kadar devam eden Müslüman ve Türk katliamı Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Türk ordusunun bölgedeki hâkimiyeti tesis edilene kadar devam etti (Eken, 2008, ss.199-203).

Kars ve çevresindeki Türk-Ermeni mücadelesini yakından takip eden gazetelerden biri de Erzurum'da yayımlanan Albayrak gazetesiydi. Gazete, Mondros Mütarekesi'nin ardından Ermenilerin doğu vilayetlerindeki toprak talepleri ile katliam çeteleri karşısında Türk ve Müslüman kamuoyunu bilgilendirmeyi amaçlamaktaydı. Albayrak gazetesinde askeri ve siyasi konularda yazılar kaleme alınırken bir taraftan da bölgedeki olaylar haberleştirilmekteydi (Aslan, 2012). Gazete 1919'da düzenlenen Erzurum Kongresi'nin yayım ve propaganda görevini üstlendi (Albayrak, 8 Ağustos 1919, Sayı: 19, s.1). Albayrak, Millî Mücadele sürecinde yayım hayatına devam etse de daha sonra Bolşeviklik propagandası yaptığı gerekçesi ile 1921'de kapatıldı (Şavkılı & Akyıldız, 2023, s. 707).

1. ERMENİ ÇETELERİN FAALİYETLERİ VE MÜSLÜMAN KATLIAMI

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin ardından Osmanlı ordusu Kars ve İğdir'daki vazifesini yerel güçlere ve millî teşkilatlara bırakarak, Birinci Dünya Savaşı'nın öncesindeki sınır hattına geri çekildi. Dokuzuncu Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'nın başında bulunduğu kurmaylar ordunun bölgeden çekilmesinin Müslüman ahali için tehlike oluşturacağını bilincindeydiler. Bu nedenle savunmasız vaziyetteki Müslüman ahalinin Ermeni çetelerin taarruzuna karşı durabilmesi için millî teşkilatlanmaları organize etmeye çalışmaktaydılar (Ural, 2021, ss. 552-553).

Bölgede Kars İslam Şurası, Ardahan Kongreleri, Türk-Aras Hükümeti gibi yerel teşkilatlanmalar ortaya çıktı. Ancak yerel hükümetler İğdir, Ardahan ve Kars gibi bölgelerdeki Müslüman ahalinin güvenliğini sağlamak konusunda yetersiz kaldı. Bu nedenle Kars'ı merkez kabul eden Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Cihangiroğlu İbrahim Bey başkanlığında 18 Ocak 1919'da kuruldu (Aslan, 1999, s.39). Hükümet, Elviye-i Selase'de kendini tek yetkili merci ilan etti (Aydoğan, 2017, s.96). Batum, Nahçıvan, Oltu, Kars, Ardahan ve İğdir'dan temsilcilerin yer aldığı hükümet meclisi 1 Mart 1919'da ilk toplantısını gerçekleştirdi (Şirin, 2014, s. 131).

Dokuzuncu Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'nın askeri ve lojistik desteğini alan Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti aktif güç unsuru olamadı. Bölgede Wilson Prensiplerinin milletlerin kendi kaderini tayin hakkı çerçevesinde bir idare kurulacağı beklentisi yüksekti (Albayrak, 25 Eylül 1919, Sayı: 30, s.1). Ancak İngilizler Nisan 1919'da Kars'ı işgal ederek hükümeti dağıttı. Bölge tamamen Ermeni saldırılarına açık hale geldi (BOA. HR. SYS.2877/2; ATBD, 1985, s.231). Albayrak gazetesi de bu konular üzerine yayınlar yaparak bölgedeki gelişmeleri "*Vilâyât-ı Şarkıyye Ermenistan Olamaz*" şiarı ile yakından takip etmekteydi. Nitekim Güney Kafkasya ve Elviye-i Selase'den alınan haberlerde Nahçıvan, Kamerli ve Kağızman'da Müslüman ahalinin katledilerek Arpaçay Nehrine atıldıkları kaydediliyordu (Albayrak, 8 Ağustos 1919, Sayı: 19, s.2). 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında düzenlenen Erzurum Kongresi'nin ardından yayımlanan beynamede bölgedeki katliam ve tehdide dikkat çekilerek, "*mukavemet ve müdafaada*" bulunulacağı belirtiliyordu (Albayrak, 18 Ağustos 1919, Sayı: 20, s. 1).

Kars'ta İngiliz işgalini fırsat bilen Ermeni çeteler kışkırtma, propaganda ve infaz eylemlerine devam etmekteydi. İngiliz üniforması giyen ve sakallarını kesen çete üyelerinin Gümri'de talim yaptığı vurgulanıyordu. Albayrak gazetesinde şu ifadeler yer verilmekteydi. "*Bizim buna diyeceğimiz biraz da yüzlerini sarıya boyamalarını tavsiyeden ibarettir.*" Göle'de köyleri basan çetelerin Kars'ta namaza giden Müslüman ahaliyi taşıdığı, ezan okuyan müezzinlerin tartakladığı ifade edilmekteydi. Gazete, Kafkasya'dan Anadolu'ya gelecek Ermeni muhacirlerin Ermeni ordusu tarafından himaye edileceği yönünde haberlerin dolaştığı vurgulamaktaydı. (Albayrak, 18 Ağustos 1919, Sayı: 20, s.2).

1919 yılının Temmuz ile Ağustos aylarında Kars ve çevresindeki Müslüman ahali oldukça tedirgin bir vaziyet içindeydi. Zira Ermeniler İngiliz misyonuna hizmet edecek silahlı birlikleri hazırlamaya başlamışlardı. Örneğin Beyazıt çevresindeki Balık Göl civarında yer alan köyler ile İğdir ve Kulp (Tuzluca) çevresindeki yerleşim alanlarında Ermeni çetelerin etnik temizlik yaptığı kaydediliyordu. Kulp (Tuzluca) çevresindeki Gül Ahmet, Ali Köse, Aşağı Katırlı, Yukarı Katırlı

ve Tavus (Gedikli) köylerinde halkın katliama tabi tutulduğu, çetelerin “beşikteki çocuğa varıncaya kadar katl ve ihrak (yakmak) eyledikleri” bildiriliyordu (Albayrak, 31 Ağustos 1919, Sayı: 24, s.2; BOA.HR.SYS, 2877-79; Ek-1).

Albayrak gazetesine yansıyan haberlerde bölgedeki bazı Kürt aşiret beylerinin Ermeni çetelerine karşı koyduğu ve Müslüman ahaliyi tehdit eden birtakım eylemleri engellediği kaydediliyordu. Kadın ve çocukların yoğunlukta olduğu Müslüman ahalinin katliamlardan kurtulmak için yerleşim birimlerinden kaçarak dağlık alanlarda saklandığı belirtiliyordu. Örneğin Kağızman civarındaki “Çukur Çam ve Kükürtlü Dağı’nda” üç yüze yakın aciz kadın ve çocuğun bulunduğu kayda geçirilmekteydi (Albayrak, 31 Ağustos 1919, Sayı: 24, s.2).

Eylül 1919’da Kafkasya ve Elviye-i Selase’den gelen bilgiler Müslüman ahali için iç açıcı değildi. Kağızman eşrafının Ermeni çeteler tarafından tutuklandığı, tutuklanan eşrafın içinde yer alan Mehmet Bey’in Kars’a bağlı Küçük Zaim Köyü civarında işkence edilerek öldürülmüş halde bulunduğu belirtiliyordu (Albayrak, 11 Eylül 1919, Sayı 26, s.2; BOA. HR. SYS. 2877/79; Yüksel, 2017, s. 296).

Kars ve çevresindeki Ermeni çetelerin faaliyetlerinden sadece Müslüman ahali değil 1877-1878 Türk-Rus Savaşı’nın ardından Çarlık Rusya’nın himayesinde bölgeye yerleştirilen Rumlar da tedirginlik duymaktaydı. Albayrak gazetesindeki kayda alınan haberlere göre Kars ve civarındaki Rumların Batum’a doğru hareket etmek istedikleri ancak Selim köyü (ilçesi) civarında Ermeni birlikleri tarafından alıkonulduğu belirtilmekteydi (Albayrak, 11 Eylül 1919, Sayı: 26, s.2; Karagöz, 2023, ss.133-134).

Kars’a bağlı Kara Hamza, Başköy, Gürgeç, Karcık (Sarıgün), Katranlı, Bölük Başı, Karapınar, Akçakale gibi yerleşim birimlerinde Ermeni çetelerin tehdidi altında bulunan Müslüman ahalinin göç etme hazırlığında olduğu ancak bölgedeki akil birtakım kişilerin telkini ile bu isteklerinden vazgeçtikleri ifade edilmekteydi. Abbas Köy, Karakurt, Sıçanlı (Pınarbaşı), Arslanlar (Arslanlı) bölgelerine Vahan liderliğinde saldıran çetelerin olduğu belirtiliyordu (Albayrak, 11 Eylül 1919, Sayı:26, s.2).

9 Ekim 1919’da Albayrak gazetesinde yer alan haberde Iğdır’ın 6 kilometre doğusundaki Oba Köy mevkiindeki yüz hanenin tamamının, yine aynı bölgeye yakın Bağcı mevkiinde ise ahalinin feci şekilde katledildiği belirtilmekteydi. 10 Eylül 1919’da Çermik (Kaynak), Zakim (Şenpınar), Bardız (Gaziler), bölgelerinde Ermeni çetelerin ahaliyi hedef alan taarruzlarda bulunduğu kaydedilmekteydi (Albayrak, 9 Ekim 1919, Sayı: 34, ss.1-2; Kırzioğlu, 1970, s. 110).

Iğdır’da Katliama Uğrayan Müslüman Ahaliye Ait Nüfus İstatistikleri

(Albayrak, 19 Ekim 1919, Sayı: 37, s. 2; Albayrak, 23 Ekim 1919, Sayı:38, s.2).

Köy Adı	Hane Sayısı	Erkek Nüfusu
Yukarı Katırlı	20	40
Aşağı Katırlı	15	35
Gül Ahmed	20	40
Kızıl Kula	30	120
Karakoyunlu	30	150
Kervansaray	60	300

Yukarı Karakuyu	60	180
Aşağı Karakuyu	70	150
Uluhanlı	60	300
Taşlıca	40	100
Karadağlı	80	600
Zülfikar	60	300
Hasanhan	100	300

Kasım 1919'da Kars'ın Ermeni mutasarrıfı yayınladığı beyannamede Kağızman'dan kaçan Müslüman muhacirlerin geri dönmesini arzu ettiğini belirterek, geride bıraktıkları eşya ve mallarının şahitlerce tespit edilmesi durumunda iade edileceğini vurgulamaktaydı (Albayrak, 6 Kasım 1919, Sayı: 42, s. 2). Kars'ın Arpaçay bölgesinde ikamet eden Kazanlı Aşiretine mensup iki yüz hanenin Allahuekber Dağları'na sığındığı üç bin beş yüze yakın nüfusun son birkaç ay içinde Ermeni çeteler tarafından öldürüldüğü ifade edilmekteydi. Aşiret Reislerinden Tayyar Tabo ve Memo Beylerin Ermeni çetelerin bütün insanları tehdit ederek öldürdüğünü ifade ettikleri vurgulanıyordu (Albayrak, 9 Kasım 1919, Sayı: 43, s.1).

18 Aralık 1919 tarihli Albayrak gazetesinde son dokuz ay içinde Ermeni çetelerin Kars ve İğdir etrafında gerçekleştirdiği katliamların aralıksız devam ettiği belirtilmekteydi. Elviye-i Selase'de kritik mevkilerde yer alan toplum liderlerinin öldürüldüğü kaydedilmekteydi. Ermeni çetelerin bölgede işlediği kritik cinayet ve katliamlar değerlendiriliyordu. Nitekim Kars'a bağlı Başgedikler İstasyonu'nda Kağızmanlı yedi Müslümanın trenden indirilerek infaz edildiği hatırlatılıyordu. Kağızman Mutasarrıfı Arslanbekof ile Ahmet İsmail Bekof'un da Benli Ahmed İstasyonu'nda beraberindeki 3 kadın ile birlikte vücutları parçalanmak sureti ile öldürüldüğü belirtiliyordu. Kağızmanlı İsmail Beyzade Mehmet Bey'in bütün malının yağmalandığının altı çiziliyordu. Çetelerin Horasan bölgesinde ele geçirdikleri sekiz kadın ve çocuğun Aras nehrine atılarak katledildiği vurgulanıyordu. Göle'nin tanınmış şahsiyetlerden Şeyh Ahmed Efendi'nin aleni şekilde taşlatılarak öldürüldüğü kaydediliyordu. Sürmeli (İğdir) Kazasındaki ahalinin isteklerini Ermeni Hükümetine iletmek üzere giden Hasan oğlu Meşhed Abbas ile Molla Hamit oğlu Molla Muhtar ve beraberinde sekiz kişinin Savunma Nazırı Müsteşarı Dro tarafından vahşice infaz edildiği aktarılıyordu. Süphan Azad da bir kız çocuğunu alıkoydukları ve Oltu'da Salih oğlu Süleyman Ağa'nın katledildiği ifade ediliyordu (Albayrak, 18 Aralık 1919, Sayı: 53, ss.1-2).

1919 yılının Aralık ayı ile 1920 yılının Ocak aylarında kış şartlarının da etkisi ile Kars ve İğdir çevresindeki Ermeni çetelerin saldırıları azalmış olsa da Şubat 1920'den itibaren tekrar başladı. Nitekim Albayrak gazetesine yansıyan haberlerde Ermeni çetelerin Gümrü'den sağladıkları askeri teçhizat ile Kars ve İğdir'da tekrar faaliyetlerine başladığı kaydedilmekteydi. Çetelerin Çıldır, Zaruşad (Arpaçay), Şöregel (Akyaka) ve Akbaba (ArDOS) bölgelerindeki Müslüman ahaliye karşı saldırı başlattığı aktarılıyordu. Bölgedeki ahalinin can ve mal güvenliğinin tehlikede olduğu vurgulanmaktaydı (Albayrak, 26 Şubat 1920, Sayı:71, s.1).

Şubat 1920'de saldırıya uğrayan Zaruşad'ın (Arpaçay) tahrip edildiği, bölgeyi idare eden İslam Şûra Heyeti'nin çaresiz kalarak teslim olduğu aktarılıyordu. Mamaş (Kırçıçeği), Ağzıaçık (Aksu), Bendivan (Kayalık), Çatak, Çermik, Karahan, Göğörçin (Güvercin), Keçili ve Şahnalar'da yaşayan Müslüman ahalinin gasp ve kıyım tabi tutulduğu belirtilerek, Ermeni çetelerin esir aldıkları bazı önde gelen kişileri Kars'a götürdüğü kaydedilmekteydi (Albayrak, 4 Mart 1920, Sayı: 73, s.1). Mayıs 1920'de Laloğlu Köyü'nde saldırıya uğrayan Müslüman ahali Erzurum istikametine doğru iltica ettiği, Boyalı Köyü'nde ise beş kadın üç erkeğin katledildiği vurgulanıyordu. Aşağı ve Yukarı Salut, Çıplaklı, Hatranlı (Katranlı), Başköy, Beyköy, Yeniköy

ahalisinin Bardız (Gaziler/Şenkaya) bölgesine göç ettiği ifade ediliyordu (Albayrak, 14 Haziran 1920, Sayı: 96, s.1).

Bu süre zarfından Millî Mücadele de hızla teşkilatlanmaktaydı. 23 Nisan 1920’de Büyük Millet Meclisi Ankara’da açıldı. Millî Mücadele Anadolu’dan yönetilmeye başlandı. 1920 yazında Bolşevikler ile iş birliği kurulması fikri Türk kamuoyunda tartışılmaktaydı (Hâkimiyet-i Millîye, 15 Temmuz 1920; Karabekir, 2019, s.1667). Ermeniler Kafkasya’da oluşacak Türk-Rus ittifakına karşı daha fazla direnemeyeceklerinin bilincindeydiler. Fakat Taşnak yanlısı Ermeni çeteleri Kars ve Iğdır’daki hâkimiyet alanlarını genişletmek, Anadolu ve Kafkasya arasına bir set çekmek amacındaydılar. Haziran 1920’de Albayrak gazetesine yansıyan haberlerde Ermeni çetelerin Kars ve Sarıkamış arasındaki İslam köylerine saldırdığı kaydediliyordu. 3 Haziran’da Novoselim’e (Selim) saldıran çeteler hayvan ve eşya gasp etmişlerdi. Karaçayır, Çendir?, Akpınar, Kırkpınar, Yedi Kilise (Yenigazi), Asbuğa ve Iğdır köylerinde Ermeni çetelerin saldırılarına devam ettiği vurgulanıyordu (Albayrak, 14 Haziran 1920, Sayı: 96, s.1). Haziran 1920’de Şöregel’e (Akyaka) bağlı İncedere, Erginis (Demirkent), Tiknis’te (Kalkankale) Ermeni çetelerinden kaçan ahali Oltu mutasarrıflığına başvurarak ikamet talebinde bulunmuşlardı. Gümrü ve çevresindeki Ermeni çetelerin baskısına dayanmayan bu köylerin ahalisinden Erzurum Oltu’ya ulaşabilen kişi sayısı 576 idi (Albayrak, 14 Haziran 1920, Sayı: 96, s.1).

Temmuz 1920’de Kars’ın Çakmak köyüne saldıran Ermeni çeteler üç milyon manat, iki yüz at alarak köyü tahrip ettiler. Erzurum’a doğru yola çıkan Müslüman ahali bölgeyi terk etmek zorunda bırakıldı. Çakmak Köyü’nde Ermeni çetelerin zarar verdiği ahali sadece Müslümanlar değildi. Zira Çakmak’ta Müslümanlar ile birlikte Malakanlar da yaşamaktaydı. Neticede bölgedeki insanlık dışı katliam ve soygundan, bölgedeki bütün kavimler nasibini almaktaydı (Albayrak, 12 Temmuz 1920, Sayı: 100, s.2; Aslan, 2010, s. 288; Karabekir, 2019, s.1440; Ek-2).

1-7 Eylül 1920’de Bakü’de düzenlenen Doğu Halkları Kurultayı’nın ardından Türk-Rus ittifakının olumlu ve olumsuz tarafları belirginleşti (Aslan, 1997, s.198; Aslan, 2007, ss. 316-317). Kars ve Iğdır çevresindeki Ermeni çeteler Türk-Rus ittifakından dolayı tedirginlik duymaya başlamışlardı. İngilizlerin bölgedeki etkinliğinin azalması Ermeni çetelerin psikolojik direncini düşürmüştü. Nitekim 20 Eylül’de Albayrak sütunlarına yansıyan haberlerde Iğdır ve Kağızman bölgelerinde birtakım saldırılar gerçekleştiren çetelerin Pırtanos (Çimenli/Narman) yaylasına çekildikleri kaydediliyordu (Albayrak, 20 Eylül 1920, Sayı: 110, s.2). Kars ve Iğdır çevresinde bölgesel aktörlerden biri de aşiretler idi.

2. AŞİRETlerin ERMENİLERE KARŞI TUTUMU

Erzurum’da bulunan Kazım Karabekir Paşa komutasındaki 15. Kolordu Mondros Mütarekesi’nden sonra bölgedeki etkinliğini korumaya çalışıyor, bir taraftan da İngilizler ve Taşnak çetelerinin bölgedeki etnik temelli politikalarına karşı propaganda savaşı veriyordu. Nitekim 18 Eylül 1919’da Albayrak’da yer alan 15. Kolordu Beyannamesi başlıklı yazıda şark vilayetlerindeki mevcut durumun tahlili yapılarak, “*Türk ve Kürt kardeşlerler*” olarak tarif edilen birlikteliğin İngiliz ve Ermeniler tarafından tahrip edilmek istendiği belirtiliyordu. Kürtleri ayaklandırmak isteyen İngiliz ve Ermenilerin “*şekavet*”(haydut, soyguncu) ocağı meydana getirmek istediği vurgulanıyordu. Sivas Kongresi’nde bütün işgal devletlerine karşı Anadolu’daki birliğin korunacağını ilan edildiğinin altı çiziliyordu (Albayrak, 18 Eylül 1919, Sayı 28, s.1).

9 Ekim 1919’da Albayrak gazetesine yansıyan mektupta Ermeni Haçetor Ağa’nın Kürt aşiret reislerine gönderdiği mesajlara yer veriliyordu. Aşiret liderlerinden Hamit Bey, Ali Mirza Bey, Ahmet Hasso ve Yusuf Beylere hitap eden Ermeni Baron Haçetor Ağa, Kürtler ile sükûnet ve kardeşlik içinde yaşamak arzusunda olduklarını dile getiriyordu. Haçetor, en büyük emelini Kürt milleti ile Ermenilerin uzlaşması ve huzur içinde yaşaması olarak tarif ediyordu.. Kürt aşiretleri ile Ermenilerin hiçbir zaman uzak ve soğuk kalmayacağını belirten Haçetor Ağa, görüşme talebini dile getiriyordu (Albayrak, 9 Ekim 1919, Sayı:34, s. 2).

Aşiret liderlerinin Baron Haçetor Ağa'ya verdiği cevapta Ermenilerin huzur içinde yaşadığı süre zarfında ve Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslardan yana İslam memleketine karşı savaştığı vurgulanıyordu, İslam'a karşı savaşmayı mübah gören Ermeniler ile Kürtlerin yan yana gelemeyeceği ifade edilmekteydi. Kürtlerin Ermeniler ile sükûnet içinde yaşamalarının bazı şartlara bağlı olduğu belirtilerek bu şartlar altı maddede özetlenmekteydi. Sulh tekrar yapılana kadar Ermenilerin Aras Nehri'ni sınır kabul edecek. İğdir ve çevresinin idaresi bölgedeki Kürtlere bırakılacak. Hiçbir Ermeni Aras'ı geçmeyecek, eğer yerli meskûn Ermeniler var ise aşiretlerin yönetimine tabi olacak. Aşiretlerin içinde yaşayan Ermeniler silah taşımayacak ve Ermeni askerleri İslam topraklarına girmeyecek. Aras Nehri'nin doğusunda kalan bölgelerdeki Müslüman ahalinin can, mal ve namusuna el sürülmeyecek. Belirtilen şartlar kabul edilecek ve sulhun sağlanması beklenecek (Albayrak, 9 Ekim 1919, Sayı:34, s. 2; Ek-3).

Ekim 1919'da Albayrak'da yayımlanan yazıda Türkler ile Kürtlerin ayrılmaz olduğu belirtiliyordu. Suret-i haktan görünen birtakım zevatin gizli perdeler arkasında Şarki Anadolu'da tehlikeli bir oyun oynandığının altı çiziliyordu. Kürtlerin asi ruhunun, yabancı himayesinde yaşamayı kabul etmeyeceği belirtilmekteydi (Albayrak, 14 Aralık 1919, Sayı:52, s.1).

Bu süreçte Taşnak çeteleri Kars ve İğdir'da Kürt aşiretlerine saldırmaya devam etmekteydi. Örneğin Aralık 1919'da Ermeni çeteleri Dolamaç (Digor) bölgesine saldırdı. Cemaldin Aşiretine mensup İslam ahalisinin malları talan edildi. 125 sığır, 250 koyun ve 7 at ile 13.000 manat Rus parasının gasp edildiği belirtilmekteydi. Aşirete mensup Kadıoğlu Hüseyin ve Mehmet oğlu Ahmet'i, Mevrek (Dolaylı) Köyü'ne götürülerek katledildiği ifade edilmekteydi (Albayrak, 4 Aralık 1919, Sayı: 49, s.1; BOA. HR. SYS. 2878/71; EK-4-5-6-7).

Albayrak gazetesi Müdürü Necati Bey'e mektup gönderen "*umum Sipkanlı aşiret lideri Abdülmecit Bey*" de kanının son damlasına kadar hilafete bağlı kalacağını belirterek, din kardeşliği vurgusu yapmaktaydı (Albayrak, 7 Aralık 1919, Sayı: 50, ss.1-2). Beyazıt ve çevresinde etkin bir hâkimiyet alanına sahip olan aşiretler sınır boylarındaki Rus tehdidine karşı II. Abdülhamid Dönemi'nde kurulan Hamidiye Alaylarının içinde yer almıştı. Bu nedenle Türk birlikleri ile birlikte hareket etmeye alışkın idiler (Yıldırım, 2018, s. 116).

Aralık 1919'da Albayrak gazetesinde Kürt Teavün(Dayanışma) Cemiyeti'nin çalışmaları eleştirilmekteydi. Cemiyetin "*müstakil Kürdistan*" propagandası yapmasının Ermenilere karşı Anadolu birlikteliğine zarar verdiği anlatılarak, ittifak devam ediyor mu diye sorulmaktaydı. Anadolu'da Ermenilerin tehdit ve katliam politikasına karşı Türk-Kürt birlikteliğinin devam etmesi gerektiği belirtiliyordu (Albayrak, 14 Aralık 1919, Sayı: 52, s.1). Ayrıca Ermeni General Antranik'in Kafkasya'da Ermenilerin mücadele ettiği kavimlerden birinin de Kürtler olduğunu, ifadeleri aktararak Türk ve Kürt birlikteliğinin zorunluluk olduğu kaydediliyordu (Albayrak, 21 Aralık 1919, Sayı: 54, s.2).

Albayrak gazetesinde 27 Aralık 1919 tarihli bir başka makalede ise Kürtlerin Osmanlıdan ayrılma ihtimali var mı sorusuna cevap aranmaktaydı. Kürtlerin Ermeni idaresini kabul etmesinin tarih boyunca mümkün olmadığı belirtilerek, bunun bir hayal olduğu ifade ediliyordu. Kürtlerin adet ve geleneklerinin Ermeniler ile uyuşmadığı, Şark'ta İslamın ittihadı için Türk ve Kürt birliği konusunda herkesin hemfikir olduğunun altı çiziliyordu (Albayrak, 28 Aralık 1919, Sayı: 56, s.1).

16 Mart 1920'de İstanbul'un İngilizler tarafından işgal edilmesinin ardından Şarki Anadolu'daki bazı aşiret reisleri bildiri yayınlayarak işgali protesto ettiler. 1 Nisan 1920'de Albayrak'ta yer alan bildiri İngilizlerin payitahtı işgal etmesi ve Anadolu'nun bir kısmını Ermenilere bırakmak istemesi eleştirilerek İslam sancağı altında savaşmaya devam edileceği vurgulanıyordu. Bildiride Sıpkı Aşiret Reisi Binbaşı Abdülmecit, Zilan Aşiret Reisi Binbaşı Ali Rıza isimleri yer alıyordu (Albayrak, 1 Nisan 1920, Sayı: 81, s.1). 12 Nisan 1920 tarihinde yayımlanan bir haberde de 15. Kolorduya gelen Miralay Mehmet Selim imzalı mektupta "*Hükümet-i Osmaniye'nin nan ve nimeti perverde olmuşuz, son nefesimize kadar el birliği ile çalışıyoruz*" ifadelerine yer verilmekteydi (Albayrak, 10 Mayıs 1920, Sayı: 90, s. 2).

Kürt Teavün Cemiyeti ve İngilizlerin faaliyetlerine karşı çıkan bir grup aşiret reisi Albayrak gazetesinde yayınlanan telgraf suretinde bağlılıklarını bildiriyorlardı. Telgrafta Zibar Aşireti Reisi Himmetullah, Süvarcı Aşiret Reisi Şeyhü'ş Şeyh, İmadiye Reisi Metrurizade Mehmet Salih, Günbar Aşiret Reisi Osman, Derşu Aşiret Reisi Ömer, Şırnak Aşireti Reisi Abdurrahman, Eşraftan Süleyman, Halit ve Hasan isimleri yer almaktaydı (Albayrak, 10 Mayıs 1920, Sayı: 90, s. 2).

Albayrak gazetesi bu yönde yazdığı makaleler ile İngilizlerin Doğu Anadolu'daki ayrılıkçı propaganda faaliyetlerine karşı bir tavır ortaya koymuştur. Elde edilen birliktelik ile Ermenilere karşı başarılı olacağı vurgusu gazetenin makalelerinde fazlasıyla hissedilmektedir.

3. TÜRK ORDUSU'NUN İLERİ HAREKÂTI: KARS VE İĞDIR'IN KURTULUŞU

1-7 Eylül 1920 tarihinde Bolşeviklerin organize ettiği Bakü Doğu Halkları Kurultayı'nda Enver Paşa ve mahiyeti ile birlikte Büyük Millet Meclisi adına İbrahim Tali Bey katılmıştı. Ayrıca Anadolu'dan birçok bağımsız halk temsilcisi delegede kurultaya katıldı (Türkkaya, 1974, ss. 43-45; Aslan, 2020, ss. 55-59). Kurultayın sonuçları Millî Mücadele açısından çok önemli idi. Zira Kafkasya'da rüzgâr tersine döndü ve Türk-Bolşevik ittifakı karşısında Ermeni Taşnak Hükümeti'nin bölgedeki etkisi kırılmaya başladı. Kazım Karabekir komutasındaki 15. Kolordu'nun Kars ve İğdir çevresine yapacağı harekâtın siyasi zemini oluşmaya başladı (Karabekir, 2019, s. 1670) Ermeni mezalimine uğrayan köyleri isim isim aktaran Albayrak gazetesi hem doğu bölgesine yapılacak askeri harekâtı kamuoyu nezdinde meşrulaştırmakta hem de Bakü'de yapılacak kurultayı ve sonuçlarını yakından takip etmekteydi. Nitekim kurultayın ardından Erzurum'a gelen Rus Şuralar Hükümeti üyelerini karşılayan Albayrak başyazarı Mithat Bey, Türkler ile Rusların emperyalistler ve kapitalistlerden en çok zarar gören iki millet olduğunu vurguluyordu (Albayrak, 8 Eylül 1920, Sayı: 108, s.1).

Türk-Rus ittifak rüzgârlarının estiği bu süreçte Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Erzurum merkezli 15. Kolordu, Kars ve İğdir'in kurtarılmasına yönelik yapılacak harekâtın hazırlıklarına hız verdi. 28 Eylül 1920'de 15. Orduya bağlı Azerbaycan Türklerinden oluşan Azerbaycan Süvari Alayı'nın Sarıkamış yönünde başlattığı harekât neticesinde Ermeni ordusu 29 Eylül 1920'de Sarıkamış'ı terk etmek zorunda kaldı ve Selim istikametine çekildi (Albayrak, 5 Ekim 1920, Sayı:112, s.2; Karabekir, 2019, s.1687).

Kağızman'da da kontrolü kaybeden Ermeni birlikleri geri çekilirken 29 Eylül'de Ali Rıza Bey liderliğindeki birlikler, 1 Ekim 1920'de ise 15. Kolorduya bağlı askeri kuvvetler bölgeye tamamen hâkim oldu. Ermeni birlikler Tuzluca-İğdir istikametine doğru çekildi (Albayrak, 5 Ekim 1920, Sayı:112, s.2; Yüksel, 2007, s. 121).

14 Ekim 1920'de Hacı Halil Dağı'na ulaşan Türk birliklerinden 12. Tümen, Akbaba Dağı'nda yaklaşık 600 kişiden oluşan Ermeni birlikleri bozguna uğrattı. Sarıkamış'tan kuzeye doğru hareket eden Türk birlikleri Karahaç (Başkaya) ve Tuygun köyleri hattındaki Ermeni birliklerini Ziyaret Dağı'nın (Darboğaz Köyü) doğusuna kadar gerilettiler. Arpaçay'ın kuzeyindeki Ermeni birlikleri ise Oluklu'nun doğusuna doğru sürülmüştü. Türk birliklerinin ileri harekâtından anlaşıldığı kadarıyla Sarıkamış ve Kağızman arasında oluşturulan hat ile doğu yönünde Ermeni birlikleri süpürülmeye devam edilmiştir. Türk ordusunun genel stratejisi, Arpaçay ve Selim istikametinden Kars şehir merkezi ve Ani istikametine doğru Ermeni birliklerini çembere alarak Ermenistan coğrafyasına doğru yönlendirmektir. Çıldır Gölü'nün batı yakasındaki Gürcü birlikleri kuzeye çekilirken, Çıldır Gölü'nün kuzey doğusundaki Ermeni birlikleri ile girilen çatışmalarda ise Ermeni ordusunun 300'den fazla kayıp verdiği tespit edilmişti (Albayrak, 18 Ekim 1920, Sayı: 114, s.1).

30 Eylül'de Albayrak gazetesine yansıyan Taşnak Beyannamesi'nde ise Türk birliklerinin ani taarruzunun Ermenistan Cumhuriyeti'ne kesin bir mağlubiyet yaşatmayı hedeflediği kaydedilerek, bütün Ermeniler cepheye davet edilmekteydi. "Kemalist Türkiye'ye" karşı "ya galebe ya ölüm" ifadeleri kullanılmaktaydı (Albayrak, 11 Ekim 1920, Sayı:113, s.1).

Kağızman'ın 1 Ekim 1920'de alınmasının ardından 9 Ekim'de Kağızman'ın kuzeyinde bulunan Şaban Köyü Türk birliklerinin kontrolüne geçti. Ermeni birliklerinin tekrar hücumu neticesinde Şaban Köyü Ermeniler tarafından kısa süreli kontrol edilse de Türk ordusu tekrar köy ve çevresindeki hâkimiyeti sağladı. Ermeni birlikleri geride 40 ölü ve 9 esir bıraktılar (Albayrak, 18 Ekim 1920, Sayı: 114, s.1).

18 Ekim 1920'de Karaköse (Ağrı), Doğu Beyazıt istikametinden İğdir Ovası'na harekât emri alan sağ kanat komutanlığı iki ve üçüncü mürettep tugaylar 24 Ekim 1920'de Erhacı, Halfeli ve Hoş Haber hattına ulaştılar. Alican Köyü civarında ise Aşiret süvarilerinin desteği ile Ermenilere yüz kayıp verdirilerek iki top ve 30 esir alındı. Ancak İğdir kasaba merkezi şiddetli direniş nedeniyle kurtarılamadı. Türk birlikleri Şahtantı (Nahçıvan) istikametine ilerledi ve burada Bolşevikler ile irtibat kurarak Ermenileri barışa zorladılar (1995, s.219-22; Atnur, 2001, s. 334)

Bu süre zarfında Kars, Kağızman, Kulp (Tuzluca), Karaköse (Ağrı) Eleşkirt hattında iletişim ve birliktelik sağlanabilmesi için Yarbay Reşat Bey ve komutasındaki 11. Kafkas Tümeni Kulp (Tuzluca) ve çevresindeki gözetleme faaliyetine devam etmekteydi. Sarıkamış'a taşınan 15. Ordu harekât karargâhında Karabekir Paşa ve kurmayları yeni bir durum değerlendirmesi yaptı. Ermeni Hükümeti barış şartlarını kabul etmez ise tekrar harekâtın sürdürüleceği kararlaştırıldı. 11 Kasım 1920'de Ermeni Hükümeti'nden gereken cevap alınamayınca İğdir ve çevresini tamamen Ermeni kuvvetlerinden temizlemek üzere yapılacak harekâtın hazırlıklarına başlandı. İğdir'daki Ermeni kuvvetleri direnemeyeceklerini anlayınca 12/13 Kasım'da İğdir'in doğusundaki Markara Köprüsü'nü tahrip ederek Aras'ın kuzeyine çekildi ve ardından Türk birlikleri İğdir'a girmeye başladı. Keçiranlı Derviş Ağa, Beşir Celali, Şeyh Abdülakdir, Hamit Bey, Hacı Tahir, Milanlı (Milli) gibi aşiret birliklerinin de olduğu kuvvetler Yarbay Reşat, Yüzbaşı Musa Kazım, Binbaşı Raif liderliğinde 4 tugay biçiminde örgütlenerek Küllük, Melekli ve İğdir'da 14 Kasım 1920'de kontrolü sağladılar (1995, s.230-236; Karabekir, 2019, s. 1707; Kaçaznuni, 2020, s. 85).

Ermeniler ile Kars hattında ise daha şiddetli çatışmalar yaşanmaktaydı. 24 Ekim'de Kars-Selim hattı Albay Rüştü'nün komuta ettiği birlikler ve Cemaldanlı (Cemalınli) Halil Bey müfrezesi sayesinde kontrol altına alındı (1995, s.198). 28 Ekim 1920'de Şaban Köyü'nün kuzeyi ile Kars'ın on beş kilometre doğusundaki büyük ve küçük Yahni Dağları hattında yer alan Azat, Mağaracık (Ataköy), Vezinköy (Ölçülü) ve Tekneli Türk birliklerinin kontrolüne geçti. Kars şehir merkezi çevresinde Akbaba Dağı (Ardos) ile 8 ile 10 kilometre mesafedeki bütün hâkim tepeler kontrol altına alındı. Bu çatışmalarda Ermeni kuvvetleri ikisi subay olmak üzere toplam 50 kayıp verdi. Dokuzuncu Kafkas Tümenine bağlı birlikler Digor ve Nahçıvan'ı (Kocaköy), Ermeni kuvvetlerinden temizledi. Ermenistan istikametinden Hacı Halil Dağı'na desteğe giden 150 civarındaki Ermeni birliği ile Borluk Dağı'nda (Borluk Köyü) çıkan çatışmada 10 Ermeni çeteci öldürüldü (Albayrak, 1 Kasım 1920, Sayı:116, ss.1-2; 1995, ss.197-201; Karabekir, 2019, s. 1698).

27-28 Ekim 1920'de Albay (Deli) Halit Bey'in komutasındaki Dokuzuncu Kafkas Tümeni Kars şehir merkezini çevreleyen Vezinköy, Kurşakkaya (Tekneli), Mağaracık (Ataköy), Kanıköy (Gelirli), Aktaş, Ardos (Akbaba) ve Yahniler hattını tamamen kontrolü altına aldı. Kars merkezdeki Ermeni kuvvetlerin bağlantı yolları kesildi. On ikinci Tümen Borluk ve Hacı Halil hattını kontrol altına aldı. 30 Ekim 1920 sabahında Vezin köyü (Ölçülü) kuzeyindeki Ermeni birlikleri bozguna uğratarak Ermenistan istikametine doğru geri çekilirken, Azat köyünün kuzeyindeki Ermeni birlikler ise Kars şehir merkezine doğru geri çekildiler. 11.30'da Kars tabyalarına ulaşan Türk birlikleri öğlen vakti Kars Kalesi gönderine Türk bayrağını çekmeyi başardılar (Albayrak, 1 Kasım 1920, Sayı:116, ss.1-2; 1995, s.199; Karabekir, 2019, s.1695).

Yaklaşık üç saat süren Kars şehrinin zaptı sırasında Ermeni kuvvetleri bir bakan, biri de Müstahkem Mevki Komutanı Yerimof olmak üzere üç general ve toplamda 550 Ermeni askeri esir edildi. Kars şehir merkezinde yaşanan çatışmalarda 6 şehit verilirken 10'da yaralı olduğu tespit edildi. 31 Ekim 1920'de Gümrü istikametine çekilen Ermeni birlikleri takip edilmekteydi.

Başgedikler istasyonu çevresindeki çatışmalarda ikisi subay olmak üzere iki yüz Ermeni asker öldürüldü. Toplamda 3 general, 12 Kaymakam (Yarbay) ve Miralay, 16 yüzbaşı, 55 mülazım (Teğmen), 16 Zabit vekili (Subay vekili), 1150 (1193) ve neferin (asker) esir edildiği kaydedilmektedir (Albayrak, 1 Kasım 1920, Sayı:116, ss.1-2; 1995, s.209; Karabekir; 2019, s.1701-1702).

Kars-Erivan ile Kars-Gümrü istikametine çekilen Ermeni birlikler köyler ve kasabaları tahrip ettiler. Savaşın ardından Şüregel'de (Akyaka) yaklaşık 60 köyün yağmalandığı nüfusun büyük bir kısmının Azerbaycan'a iltica etmek zorunda kaldığı kayda geçirildi. Zarşad'da (Arpaçay) 25 bin nüfusun 5 bini kılıçtan geçirilerek, halkın para ve mallarının gasp edildiği belirtilmekteydi. Sarıkamış'ın 57 köyünün tamamen yağmalandığı, Yedi Kilise (Yeni Gazi), Bozat ve Arnusu (İsisu?) köylerinin ise canlarını kurtarmalarına rağmen mallarını kaybettiği vurgulanıyordu. Kars merkezde 2 bin Müslüman nüfustan sadece 300 kişi kaldığı belirtiliyordu. Kağızman'da 46 köy, Digor'da 40 civarında köyün tahrip edildiği vurgulanmaktaydı (Albayrak, 22 Kasım 1920, Sayı: 119, ss.1-2; Ek:5-6-7). 3 Aralıkta 1920'de imzalanan Gümrü Anlaşması ile Arpaçay ve Aras nehirleri sınır kabul edildi ve savaş neticelendi (Albayrak, 6 Aralık 1920, Sayı: 121, ss.1-2; Karabekir, 2019, s. 1708).

SONUÇ

Anadolu ve Kafkasya arasındaki geçiş noktalarından biri olan Kars ve Iğdır coğrafyası yüzyıllar boyunca birçok kavmin mücadele sahası oldu. Bölgedeki en son yaşanan kanlı savaşlardan biri de Türk-Ermeni savaşı idi. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı birlikler bölgeden çekildi. Bölgenin geleceğini tehlikeli gören halk liderleri, yerel şûra hükümetleri kurdular. Ancak güçlü bir yapı inşa edemediler. Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti çatısı altında birleşen yerel hükümetler Nisan 1919'da bölgedeki İngiliz işgalinin ardından dağıldılar. Sovyet Rusya ile Anadolu'daki Millî Mücadele'nin birleşmesini istemeyen İngilizler Gürcistan'da Menşevikleri Kars ve Iğdır hattında ise Taşnak yapılanmalarını destekledi.

Wilson Prensiplerinin vaat ettiği kendi kaderini tayin ilkesine fazlası ile güvenen Şarki Anadolu kamuoyunun bu beklentileri de kısa sürede boşa çıktı. Zira İngilizler başta Cenub-i Garbi Hükümet Reisi Cihangiroğlu İbrahim Bey olmak üzere Elviye-i Selase'de etkin güç unsuru olabilecek kişileri tutuklayıp Malta'ya sürdüler. Ardından başsız kalan Müslüman ahali bölgesel Kürt aşiretlerinin çabası ile bölgede tutunmaya çalışsa da netice alamadılar. Ermeniler Kars ve Iğdır çevresinde kontrolü tamamen sağlamak için aşiretleri yanlarına çekmeyi denediler. Ancak Müslüman kimliği ağır basan aşiretler Türkler ile birlikte hareket ettiler. Bölgedeki propaganda ve algı politikaları sonuç vermeyen Ermeni Taşnak Hükümeti'nin diğer bir hedefi ise Elviye-i Selase'de özellikle Kars ve Iğdır çevresinde etnik temizlik yaparak Müslüman ahaliyi katletmek idi. Bölgede nüfus üstünlüğü kurmaya çalışan Ermeni Hükümeti'nin yaptığı katliam ve kıyımlar sadece nefret doğurmaya yaradı.

Bu süre zarfında Erzurum merkezli Kazım Karabekir Paşa komutasındaki 15. Kolordu, süreci yakından takip etmekte 1920 Haziran ayından beri Kars ve Iğdır çevresine askeri harekât düzenlemek üzere hazırlık yapmaktaydı. Albayrak gazetesi de yapılacak askeri harekâta meşru bir zemin oluşturmakta ve Müslüman ahaliye karşı yapılan kıyımları sütunlarına taşımaktaydı. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın Sovyet Rusya ile irtibat kurması ve 1-7 Eylül 1920'de Enver Paşa'nın da katıldığı Bakü Doğu Halkları Kurultayı Kars ve Iğdır'ın kaderini doğrudan etkileyecek nitelikteydi. Dolayısıyla doğru zamanda yapılamayan bir askeri harekâtın olası başarısızlığı Millî Mücadele'nin de başarılı olmasına mani olabilirdi. Neticede Sovyet Rusya ile sağlanan mutabakatın ardından hem Nahçıvan hem de Elviye-i Selase'de kontrol sağlayamayan Ermeni Taşnak Hükümeti ve katliam çetelerine karşı 28 Eylül 1920'de başlayan Doğu Cephesi Harekâtı ile ağır bir darbe indirilerek Kars ve Iğdır'da Türk idaresi yeniden tesis edildi. 3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Anlaşması ile Kars ve Iğdır Türk toprağı statüsüne kavuştu.

Albayrak gazetesi İğdir ve Kars çevresinde Ermeni çetelerin katliamlarını ulusal ve uluslararası kamuoyunun gündemine taşımıştır. Gazete bütün yerleşim birimlerinin karşılaştığı kıyım ve zulmün tarih boyunca hafızalardan silinmeyecek şekilde belgeleştirdi. Bu yönüyle dönemin ruhunu yansıtan Albayrak gazetesi tarihi gerçekliğin bir parçası olarak günümüze ışık tutmaktadır.

Etik Beyan

“Albayrak Gazetesi’ne Göre Kars ve İğdir’da Türk-Ermeni Savaşı (1919-1920)” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayını ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma etik kurul kararı zorunluluğu taşımamaktadır. Makale, Etik Kurulları Yayın Etiği Komitesinin (Committee on Publication Ethics – COPE) yazar, hakem ve editörler için belirtilen kurallardan yararlanılarak oluşturulmuş olan Anasay dergisi etik kuralları çerçevesinde yazılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir

Peerreview: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declares that they have no competing interest.

Funding: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA/ REFERENCES

Arşivler ve Arşiv Yayınları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Gazeteler

Albayrak, Kafkasya Haberleri. 8 Ağustos 1919, Sayı: 19.

Albayrak, Şarki Anadolu Vilayâtının Erzurum Kongresi Beyannamesidir, 8 Ağustos 1919, Sayı: 19.

Albayrak, Kafkasya Haberleri.18 Ağustos 1919, Sayı: 20.

Albayrak, Şarki Anadolu Vilâyâtının Erzurum Kongresi Beyannamesidir. 18 Ağustos 1919, Sayı: 20.

Albayrak, 31 Ağustos 1919, Sayı: 24.

Albayrak,11 Eylül 1919, Sayı 26.

Albayrak, “İhanet-i Ma'lume Üzerine On Beşinci Kolordu'nun Beyannamesi”, 18 Eylül 1919, Sayı 28.

Albayrak, Beşeriyetin Amerika'dan Bekledikleri, 25 Eylül 1919, Sayı: 30.

Albayrak, 9 Ekim 1919, Sayı: 34.

Albayrak, 19 Ekim 1919, Sayı: 37.

Albayrak, 23 Ekim 1919, Sayı: 38.

Albayrak, Ermeni Vahşetlerinden, 9 Kasım 1919, Sayı: 43.

Albayrak, Ermeni İdaresinin Mahiyetine Dair Bir Vesika Daha. 4 Aralık 1919, Sayı: 49.

Albayrak, Erzurum'da Albayrak Gazetesi Müdürü Necati Bey'e. 7 Aralık 1919, Sayı: 50.

Albayrak, Şarki Anadolu'nun Vaziyetine Dair, 14 Aralık 1919, Sayı: 52.

Albayrak, 18 Aralık 1919, Sayı: 53.

Albayrak, Ermenilerin Harb-i Umumideki Hizmetleri. 21 Aralık 1919, Sayı:54.

Albayrak, Kürtlerin Camia-i Osmaniye'den Ayrılmak İhtimali Var mıdır?. 28 Aralık 1919, Sayı: 56.

Albayrak, Kürtlerin Sadakati, 12 Nisan 1920, Sayı: 83.

Albayrak, Kürtlerin Sadakati, 10 Mayıs 1920, Sayı: 90.

Albayrak, Taşnak Beyannamesi, 11 Ekim 1920, Sayı:113.

Albayrak, Şarki Anadolu'da Türk'ü ile Kürt'ü Tefrik Edilemez. 30 Ekim 1919, Sayı:40.

Albayrak, Taşnak Mezalimi, 22 Kasım 1920, Sayı: 119.

Albayrak, Ermenistan'la Akd-i Sulh Edildi. 6 Aralık 1920, Sayı: 121.

Albayrak, 26 Şubat 1920, Sayı: 71.

Albayrak, 4 Mart 1920, Sayı: 73.

Albayrak, 1 Nisan 1920, Sayı: 81.

Albayrak, 10 Mayıs 1920, Sayı: 90.

Albayrak, 14 Haziran 1920, Sayı: 96.

Albayrak, 12 Temmuz 1920, Sayı: 100.

Albayrak, 8 Eylül 1920, Sayı: 108.

Albayrak, 20 Eylül 1920, Sayı: 110.

Albayrak, 5 Ekim 1920, Sayı:112.

Albayrak, 18 Ekim 1920, Sayı: 114.

Albayrak, 1 Kasım 1920, Sayı:116.

Hâkimiyet-i Millîye, Türk-Rus Mukareneti. 15 Temmuz 1920.

Telif Eserler

Atnur İ. (2001). *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Aslan, Y. (1997). *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi*. Türk Ankara: Tarih Kurumu Yayınları.

Aslan, Y. (2007). *Birinci Doğu Halkları Kurultayı*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Aslan, Y. (2010). Millî Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkilerinde Molokanlar (Malakanlar) Sorunu. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 8(18), 275-307.

Aslan, Y. vd. (2012). *Albayrak Gazetesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ataöv, T. (1974). 1-7 Eylül 1920 Doğu Hakları Birinci Kongresinde (Bakü) Enver Paşa'nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 29(01), 43-51.

Aykutalp, A. (2015). Türkiye'de Nüfus ve Etnisite Politikalarını Kars Malakanları Üzerinden Okumak. *MSGSÜ Sosyal Bilimler* (12), 17-31.

Aydoğan, E. (2017). *Oltu Şura Hükümeti ve Yasin Haşimoğlu'nun Hatıraları*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.

Bozkurt, A. (2021). *İngiliz Perspektifinden Türkiye ve Millî Hareket*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Çaykırın, G. (2019). Geçici Sevk ve İskân Kanuni Sonrası Osmanlı Hükümetinin Osmanlı Ordusunda Görevli Ermeni Asker ve Ailelerine Yönelik Uyguladığı Politikalar. *Ermeni Araştırmaları*, 63, 115-32.

Engin, V. (1995). Sultan II. Abdülhamid'e Düzenlenen Ermeni Suikasti ve Bu Sebep Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz. *BELLETTEN*, 59 (225), 413-428.

Eken, H. (2008). *Kapancızade Hamit Bey*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Erdoğan, F. (2007). *Türk Ellerinde Hatıralarım*. Ankara: Mevsimsiz Yayınları.

Gökdemir, A, E. (1998). *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Gruev, D. Garvanov, İ. Sarafov, B. Tatarçev, H. Petrov, G. (2021). *Osmanlı Avrupası'nda Bölücülük Cereyanı*. Çev. Mümin İsov, Ergün Hasanoğlu, İstanbul: Selenge Yayınları.

Gündoğdu, Ö. Ermeni Vahşetlerinden; Alvar Köyünden, *Albayrak*, 22 Nisan 1919.

Karagöz, E. (2023). *Kostandinos Knigopulos'un Anılarında Güneybatı Kafkasya; Kars Rumları*. İstanbul: Su Yayınları.

Kantarcı, Ş. (2005). Ağrı Dağı Eteklerinde Yitik Canlar: İğdir Ovası'nın Kurbanları. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 9, 187-205.

Kaçaznuni. O. (2020). *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir şey Yok*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Kırzioğlu, M. F. (1970). *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi: 1918-1920*, Ankara: Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları, Kardeş Matbaası.

Kırzioğlu, M. F. (1993). *Erzurum Kongresi*. Ankara: Kültür Ofset Ltd. Şti.

Karabekir, K. (2019), *İstiklal Harbimiz, Cilt 4*, İstanbul; Truva Yayınları.

Öksüz H. Köse İ. (2015). *Ermeni Meselesi*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları.

Tanör, B. (1992). *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları*. İstanbul: AFA yayınları.

Ural, S. (2021). Kafkasya Güç Mücadelesinde İngiltere'nin Ermenistan Politikası. *I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, ss.543-581.

Şavkılı, C. & Akyıldız, A. (2023). Albayrak Gazetesinin Kapatılması Üzerine Görüşler. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2), 700-708.

Şirin, İ. (2014). İki Hükümet Bir Teşkilat: Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkatesi'nden Cenub-î Garbî Kafkas Hükümeti Muvakkate-î Milliyesi'ne. *History Studies*, 6(2), 125 - 142.

Yıldırım, B. (2014). *Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri 1890-1918*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yıldırım M. (2018). *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bayezid Sancağı (1908-1918)*. Ağrı: Yüksek Lisans Tezi.

Yüksel, E. (2017). Mondros Mütarekesinden Kurtuluşa Kağızman'da Ermeni Tedhişi (1918-1920). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(41), 287-306.

Yüksel, E. (2007). *Mondros Mütarekesi'nden Kurtuluşa Kağızman ve Çevresinde Ermeni Tedhişi (30 Ekim 1918-1 Ekim 1920)*. Kars: Yüksek Lisans Tezi.

Yazar Yok. (2001). *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, Cilt II*. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 50.

Yazar Yok. (1995). *Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921). Cilt III*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınlan Genelkurmay Basımevi.

Yazar Yok. (1985), *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD)*, 85, Belge No: 2044.

EKLER

Ek:1 27 Mayıs 2003'te İğdır'ın Tuzluca İlçesi'ne bağlı Gedikli (Tavus) Köyü'nde yapılan toplu mezar kazısına ait görüntüler (Kantarcı, 2003).

Gedikli/Tavus köyü kazısından görüntüler.

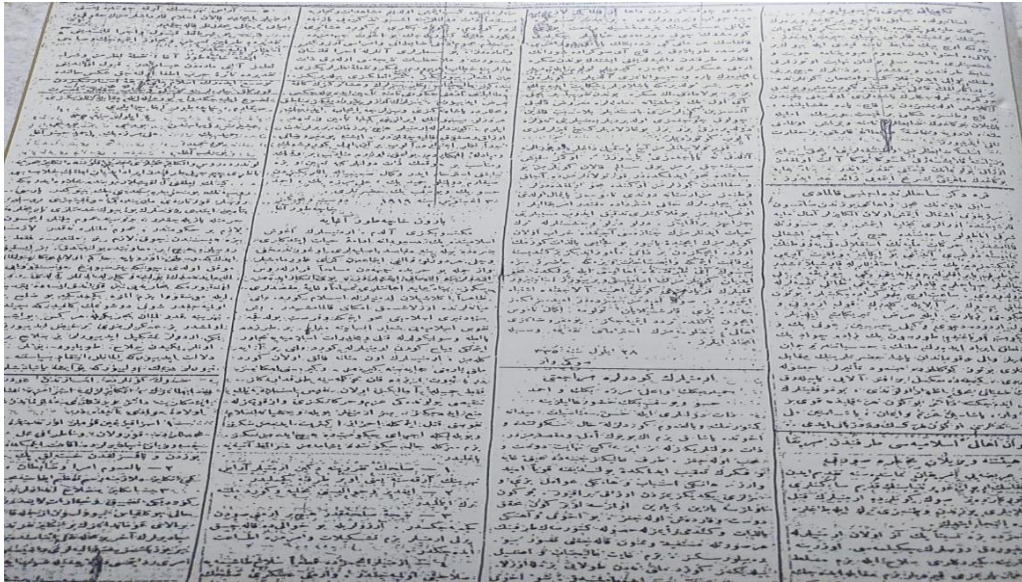
Ek:2 Kazım Karabekir Çakmak Köyü'nde-6 Şubat 1921

(Aykutalp, 2015).

Kâzım Karabekir Çakmak Köyünde Malakanlarla.

EK:3 Ermeni Baron Haçetor Ağa'nın anlaşma talebine karşı Kürt aşiret reislerinin İslam beldelerini terk etmelerini şart koştuıkları mektubun sureti (Albayrak, Baron Haçetor Ağaya, 9 Ekim 1919, Sayı:34, ss. 1-2).

Ek:4 İngilizlerin Nisan 1919'da Kars'ı işgal ederek Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'ni dağıtmasının ardından Diğor Nahiyesi'ne bağlı 38 yerleşim biriminde Ermeni çetelerin yaptıkları yağma ve talana dair arşiv kayıtları (BOA. HR. SYS. 2878/71).

A handwritten archival document on aged paper. It features a table with approximately 15 columns and 20 rows. The text is written in Ottoman Turkish script. The table contains numerical data, likely representing land or population records. There are some handwritten notes and signatures on the left side of the page.

HR.SYS.02878.00071.001

Ek:5 İngilizlerin Nisan 1919'da Kars'ı işgal ederek Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'ni dağıtmasının ardından Digor Nahiyesi'ne bağlı 38 yerleşim biriminde Ermeni çetelerin yaptıkları yağma ve talana dair arşiv kayıtları (BOA. HR. SYS. 2878/71).

A handwritten archival document on aged paper, similar to the one above. It contains a table with approximately 15 columns and 20 rows. The text is in Ottoman Turkish script. The table contains numerical data. There are some handwritten notes and signatures on the left side of the page.

HR.SYS.02878.00071.001

Ek-6 (2001, ss. 186-187).

ALBAYRAK GAZETESİ'NE GÖRE KARS VE İĞDIR'DA TÜRK ERMENİ SAVAŞI (1919-1920)

Esâmi-i kurâ	Arpa pot	Buğday pot	Öküz aded	İnek aded	Camu s aded	At aded	Eyya-yı beytiyyeye a'îd manat aded	Eyya-yı zirâbiyyeye a'îd manat aded	Nakid olarak Rus manat aded	Nakid olarak evrak-ı nakdiyye aded	İbrak ve tabrih edilmis hâne aded	Katlı'ama uğramış zükür aded	Katlı'ama uğramış inâs aded	Türk ma'deni İbrası aded	Rus ma'deni İbrası aded	
Hortun (?)	"	29.000	4.000	121	419	91	79	180.000	2.912.000	290.000	2.915	40	2.190	319	131	171
Kabakom'da	"	30.000	3.000	135	319	71	35	170.000	2.971.000	380.000	3.912	91	291	425	142	189
Pivik [Piñik]	"	45.000	4.000	159	424	91	45	160.000	2.891.000	390.000	2.913	99	219	120	2.100	1.500
Dellar (?)	"	415.000	3.000	154	315	92	30	169.000	2.919.000	380.000	2.819	60	219	125	3.200	1.600
Karagüney-i ulyâ	"	91.500	7000	136	416	67	45	196.000	2.313.000	390.000	2.917	70	218	135	2.100	1.510
" -i süflâ	"	31.000	19.000	191	119	71	32	175.000	3.114.000	240.000	2.712	41	219	115	110	100
Şaban	"	920.000	9.000	171	129	41	21	190.500	4.115.000	240.000	2.613	45	211	125	120	112
Arpalı	"	23000	9.500	191	190	21	31	190.200	4.117.000	270.000	2.912	35	217	136	125	125
Başköy	"	22000	9.300	171	180	31	41	191.200	4.193.000	290.000	2.819	19	230	219	135	115
Tiblik	"	290.000	16.000	200	150	50	40	997.000	219.000	16.795	1.391	49	119	120	200	5.000
Alimcan[Halimcan]		27.000	19.000	200	160	50	50	973.000	339.000	17.916	1.419	50	117	136	195	512
Paşabey(?)	"	297.000	12.000	300	150	29	40	982.000	419.000	19.417	1.325	41	191	146	151	417
Çarıklı-ı ulyâ	"	394.000	14.000	200	60	39	45	843.000	543.000	18.419	1.490	55	200	151	191	326
" -i süflâ	"	494.000	16.000	215	80	25	32	931.000	564.000	19.817	1.310	42	190	195	121	415
Halkışlak	"	373.000	15.000	200	90	27	39	715.000	963.000	18.695	1.920	31	185	170	200	500
Hasankendi (?)	"	494.000	17.000	300	70	20	25	6.312.000	782.000	17.816	19.400	30	200	165	160	200
Kalekale [Karakale] karyesi		745.000	16.000	200	90	15	26	8.719.000	993.000	99.031	18.300	25	191	200	300	150
												1.392	1.283			
												5.433	6.512			
												6.825	7.795			

Ek:7 (2001, ss. 186-187).

Esâmi-i kurâ	Arpa pot	Buğday pot	Öküz aded	İnek aded	Camu s aded	At aded	Eyya-yı beytiyyeye a'îd manat aded	Eyya-yı zirâbiyyeye a'îd manat aded	Nakid olarak Rus manat aded	Nakid olarak evrak-ı nakdiyye aded	İbrak ve tabrih edilmis hâne aded	Katlı'ama uğramış zükür aded	Katlı'ama uğramış inâs aded	Türk ma'deni İbrası aded	Rus ma'deni İbrası aded	
Hortun (?)	"	29.000	4.000	121	419	91	79	180.000	2.912.000	290.000	2.915	40	2.190	319	131	171
Kabakom'da	"	30.000	3.000	135	319	71	35	170.000	2.971.000	380.000	3.912	91	291	425	142	189
Pivik [Piñik]	"	45.000	4.000	159	424	91	45	160.000	2.891.000	390.000	2.913	99	219	120	2.100	1.500
Dellar (?)	"	415.000	3.000	154	315	92	30	169.000	2.919.000	380.000	2.819	60	219	125	3.200	1.600
Karagüney-i ulyâ	"	91.500	7000	136	416	67	45	196.000	2.313.000	390.000	2.917	70	218	135	2.100	1.510
" -i süflâ	"	31.000	19.000	191	119	71	32	175.000	3.114.000	240.000	2.712	41	219	115	110	100
Şaban	"	920.000	9.000	171	129	41	21	190.500	4.115.000	240.000	2.613	45	211	125	120	112
Arpalı	"	23000	9.500	191	190	21	31	190.200	4.117.000	270.000	2.912	35	217	136	125	125
Başköy	"	22000	9.300	171	180	31	41	191.200	4.193.000	290.000	2.819	19	230	219	135	115
Tiblik	"	290.000	16.000	200	150	50	40	997.000	219.000	16.795	1.391	49	119	120	200	5.000
Alimcan[Halimcan]		27.000	19.000	200	160	50	50	973.000	339.000	17.916	1.419	50	117	136	195	512
Paşabey(?)	"	297.000	12.000	300	150	29	40	982.000	419.000	19.417	1.325	41	191	146	151	417
Çarıklı-ı ulyâ	"	394.000	14.000	200	60	39	45	843.000	543.000	18.419	1.490	55	200	151	191	326
" -i süflâ	"	494.000	16.000	215	80	25	32	931.000	564.000	19.817	1.310	42	190	195	121	415
Halkışlak	"	373.000	15.000	200	90	27	39	715.000	963.000	18.695	1.920	31	185	170	200	500
Hasankendi (?)	"	494.000	17.000	300	70	20	25	6.312.000	782.000	17.816	19.400	30	200	165	160	200
Kalekale [Karakale] karyesi		745.000	16.000	200	90	15	26	8.719.000	993.000	99.031	18.300	25	191	200	300	150
												1.392	1.283			
												5.433	6.512			
												6.825	7.795			